

LEVEN MET NATUUR

Natuurwaarden,
natuurbeleving en religie

door Kees Both

8^e Stoutenburglezing – 2 okt. 2005

STOUTENBURGLEZINGEN

(1998) Franciscaanse waarden en de hedendaagse cultuur, Hans Achterhuis

(1999) Vrijheid, gebondenheid, verbondenheid - Over de wortels van het milieuprobleem en het goede leven, Koo van der Wal

(2000) Beweging en verlangen, Ria Beckers

(2001) Sociaal leren voor duurzaamheid in de risicomaatschappij, Danny Wildemeersch

(2002) "Een mens te zijn op aarde in deze wereldtijd" - over de bijdrage van de franciscaanse spiritualiteit aan de oplossing van de hedendaagse milieucrisis, Koos Leemker

(2003) Oefenen in duurzaamheid, Herman Wijffels

(2004) Kwetsbaarheid en Natuurervaring. De vraag naar een spirituele en morele verhouding tot ons milieu, Angela Roothaan

(2005) Leven met natuur - Natuurwaarden, natuurbeleving en religie, Kees Both

Voorwoord

Het is heel bijzonder dat Kees Both de 8e Stoutenburglezing heeft kunnen houden. Zo'n twee jaar geleden werd hij in zeer korte tijd volledig doof. Dan wordt het lastig communiceren. In één op één situaties was er met veel aandacht van beide kanten en met behulp van liplezen en pen en papier nog een gedachtewisseling mogelijk, maar meedraaien in groepen, spreken op vergaderingen, inleidingen houden - wat Kees veel en graag en bevlogen deed - was er niet meer bij.

Maar dankzij voortschrijdende techniek en bovenal een bijzonder doorzettingsvermogen van Kees kan hij met een implantaat weer geluid waarnemen en betekenis geven. Samen met Han, zijn echtgenote, ging hij de natuur in om letterlijk zijn geluidbibliotheek weer op te bouwen. Is dat de regenroep van de vink? En dat, is dat misschien de wulp, of de tureluur?

Kees draait weer mee op vergaderingen en zo kwam het dat bij de voorbereiding van de 8e Stoutenburglezing het bestuur hem vroeg deze lezing voor zijn rekening te nemen. Bij wijze van hommage, ter gelegenheid van zijn afscheid van het bestuur. Om nog éénmaal te genieten van zijn enthousiasme en belezenheid. En om de vele ideeën van Kees over het Franciscaans Milieuproject vast te leggen zodat anderen er mee verder kunnen.

Kees, dank!

Lucas Janssen, voorzitter

LEVEN MET NATUUR

Natuurwaarden, natuurbeleving en religie

Dat juist ik ditmaal de jaarlijkse Stoutenburglezing houd hangt samen met mijn afscheid van het bestuur van het Franciscaans Milieuproject Stoutenburg (SFM), na ruim 10 jaar. De vraag was om in deze lezing mijn kijk op de ontwikkeling van het project te geven en dat probeer ik dan ook te doen. Nadeel is daarbij dat het over 'alles' gaat, dat er breed uitgehaald wordt en nogal wat dingen aangestipt worden, zonder ze voldoende uit te werken. Dat is het risico van deze opdracht. Het zij zo, ik doe mijn best. In een aantal aanbevelingen aan het slot wordt het verhaal toegespitst in consequenties voor het SFM. In deze tekst zijn ook literatuurverwijzingen opgenomen, soms als verantwoording, vaker als aanmoediging om daar verder te lezen over wat hier beperkt aan de orde komt.

Mijn verhaal is meer dan de voorgaande lezingen - met uitzondering van het interview met Ria Beckers – een persoonlijk verhaal, vanuit directe betrokkenheid bij Stoutenburg. Ik zal af en toe teruggrijpen op de eerder gehouden lezingen en op het onderzoek dat in 2002 werd gedaan naar 'Leerervaringen op Stoutenburg'. Het weer doornemen van al dat materiaal deed mij eerlijk gezegd aanvankelijk de moed in de schoenen zinken: wat kan ik daar nog aan toevoegen?

Het is een gelukkige coïncidentie dat deze lezing wordt gehouden in de periode dat in de Nieuwe Kerk in Amsterdam de tentoonstelling is over 'Wereld, natuur, kunst'(zie daarover Bussink, 2005 en Schouten, 2005).

Educatie

Deze lezing gaat over educatie. Beter: het perspectief waarin de in de titel aangeduide inhoud geplaatst wordt is dat van *educatie*. Dat mag je van een pedagoog ook verwachten.

Educatie betekent vorming van mensen, maar deze vorming is in hoge mate zelfvorming. Mensen geven zelf betekenis aan wat zij aangeboden krijgen en wat zij meemaken, dat geldt ook al voor kinderen. Educatie mikt bewust op die zelfvorming en moet daarom nadrukkelijk onderscheiden worden van indoctrinatie. Dat laatste is een vorm van geestelijke manipulatie. Laat ik het nog sterker zeggen: educatie komt van e-ducere, wat uitleiding betekent. Betrokken op de natuur- en milieueducatie gaat het dan ook om het ontmaskeren van zogenaamde 'vanzelfsprekendheden' in onze maatschappij, zoals 'we moeten steeds meer hebben en verdienen, dat is goed voor de economie en dus voor ons allemaal'.

Dat ontmaskeren kan je – zoals dertig jaar geleden gebeurde - doen op de manier van de boeken 'Maatschappijanalyse, doet u mee?' en 'Kiezen we echt voor de armen?'(Stuurwold, z.j.). Ik vond ze terug in een stoffige hoek. Van een discussiegroep over die boeken kwam je zwaar gedeprimeerd thuis. Het was bloedserieus, zelfs de zwarte humor van de cartoons die erin stonden. Je kon het nooit goed doen, onze maatschappij was door en door rot, deeloplossingen waren een vorm van 'repressieve tolerantie', bevestigden alleen maar het onrechtvaardige systeem. Alleen splintergroepen die je nog op demonstraties kan tegenkomen denken nog in zulke zwartwit-schema's. Dat kan niet meer zo, op Stoutenburg gaat dat ook anders.

Het weer doorkijken van genoemde boeken maakt me trouwens wel weer onrustig: in hoeverre ben ik gesetteld geraakt, verburgerlijkt, aangepast? Dezelfde onrust die mijn vrouw en ik voelden in de beginjaren van Stoutenburg – moesten we ons huis niet verkopen en daar gaan wonen? Het is er om diverse redenen nooit van gekomen.

Leerprocessen

Vanaf het begin ben ik geboeid door de leerprocessen die zich in het project afspelen, binnen de gemeenschap die hier leeft, werkt en viert en in de kringen van mensen daar omheen: vaste vrijwilligers, de deelnemers aan themaweken en andere inhoudelijke bijeenkomsten, 'losse bezoekers'. En tevens was – en is eigenlijk altijd gebeven – de vraag aan de orde naar de plaats van Stoutenburg binnen de milieubeweging en de samenleving als geheel: wat heeft Stoutenburg daaraan bij te dragen en op welke manieren kunnen de leerervaringen van Stoutenburg gecommuniceerd worden naar die grotere wereld? Een samenleving die door de Vlaamse sociaal pedagoog Danny Wildemeersch in zijn Stoutenburglezing van 2001 getypeerd is met de volgende punten:

- een steeds sterker globaliserende wereld – wat elders gebeurt heeft rechtstreeks en voelbare gevolgen voor ons hier;
- een in ons deel van de wereld steeds sterker individualiserende samenleving;
- met als gevolg een vacuüm tussen
 - enerzijds individualisering – zoals het steeds meer verantwoordelijkheid willen dragen voor het voor eigen bestaan en die verantwoordelijkheid ook toegeschoven krijgen, vanuit het beeld van het individu als regisseur van het eigen leven - en
 - anderzijds de macht van abstracte systemen; bestuurders lijken machteloos en kunnen niet op tegen de krachten van markt en techniek – zie het onbehagen over de politiek.

In reactie daarop worden groepen en netwerken van burgers belangrijk (de 'civil society'), die lokale belangen behartigen, met alle gevaren van groepsegoïsme, maar vaak ook internationaal opereren, zoals veel niet gouvernementele organisaties (NGO's) en de netwerken van de 'anders-globalisten'. Die verbinding in 'lerende gemeenschappen' van het plaatselijke en in ruimtelijk grotere kringen, tot het globale toe, is een belangrijk sociaal leerproces: Globaal leren denken en plaatselijk handelen en omgekeerd. Dat kan ook het gevaar neutraliseren dat kleine

groepen altijd bedreigt - het zich afschermen tegen kritiek van buiten - en kan het leren ook openhouden voor het onverwachte en onvoorspelbare, ook al zo'n kenmerk van onze tijd.

Richtinggevend voor het leerproces op Stoutenburg is de doelstelling van het project:

'Het bevorderen van de ontwikkeling van het landgoed Stoutenburg tot een plaats waar de zorg voor natuur en milieu vanuit de franciscaanse spiritualiteit wordt voorgeleefd, gevierd, bemediteerd, bestudeerd en geoefend'.

Dat voorleven, oefenen en mediteren leek wel duidelijk in de praktijk van de gemeenschap en in het meeleven en werken met de gemeenschap. Maar over het 'bestudeerd' waren al die jaren discussies: wat bestudeer je dan en hoe? En wat moet de uitkomst van dat studeren zijn? En bij dat 'wat' en 'hoe' van het studeren is er ook de vraag hoe de relatie is met het voorleven, mediteren en oefenen. Het gaat op Stoutenburg en elders toch in de eerste plaats om het beter leren **leven** met de natuur en het milieu? Ja zeker, maar beslist ook om het **nadenken over** dat leven. Al vroeg is toen het begrip 'conceptontwikkeling' geïntroduceerd. Om dat te verhelderen laat ik nu een leertheoretisch model zien en zal dat toelichten. 1)

Leren door pendelen

Ieder mens, ook binnen Stoutenburg, heeft een 'subjectief concept' over een natuur- en milieuvriendelijk leven, over hoe mensen met elkaar horen samen te leven, over 'het goede leven', over religie. Veel daarin is on- of halfbewust, komt tot uiting in het handelen 'dat doe je zo'. Gevoelens en emoties zijn een belangrijk aangrijpingspunt om je meer bewust te worden van dat subjectieve concept en van wat voor jou werkelijk van waarde is, zoals de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum in haar werk laat zien: waar verheug je je over? wat ontroert je? wat maakt je woedend? waar ben je bang voor? of verdrietig? (Nussbaum, 2000 en 2005) Daarbij hoeft je nog niet bij de psychiater op de divan om bepaalde

gevoelens en emoties bewust te worden – ze kunnen ‘geopend’ worden – aan de orde komen - naar aanleiding van gebeurtenissen in het gewone leven. Voor alle zekerheid: hiermee wil ik niet (en Martha Nussbaum nog minder) beweren dat emoties altijd ‘gelijk hebben’, zoals veel mensen tegenwoordig lijken te denken, laat staan om anderen met jouw emoties op het lijf te vallen. Kritisch nadenken over emoties is nodig en bovendien zijn er diepere lagen in onze persoon, bepaalde angsten, die wel kunnen meespelen, maar lastig te ‘bereiken’ zijn. Reflectie is geen therapie. Maar emoties zijn wel een bron van kennis, n.l. kennen met het hart, dat zoals Pascal in de 17^e eeuw al zei, ‘zijn redenen heeft die de rede niet kent’.

Een leertheoretisch model

INFORMATIE

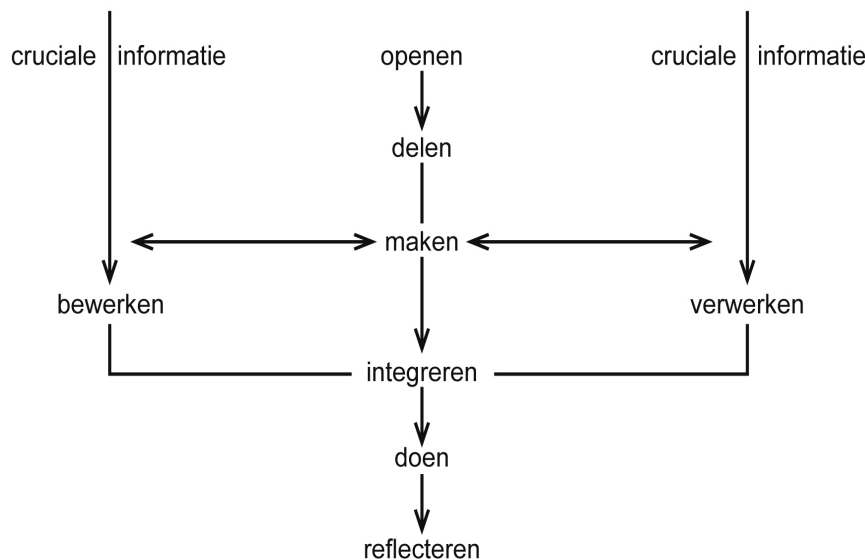
min of meer objectieve informatie in onderscheiden soorten

SUBJECTIEF

waarden en normen
voorkeuren/interesses
opvattingen
schema's voor het handelen

PRAKTIJK

diverse soorten situaties, reëel en gefingeerd;

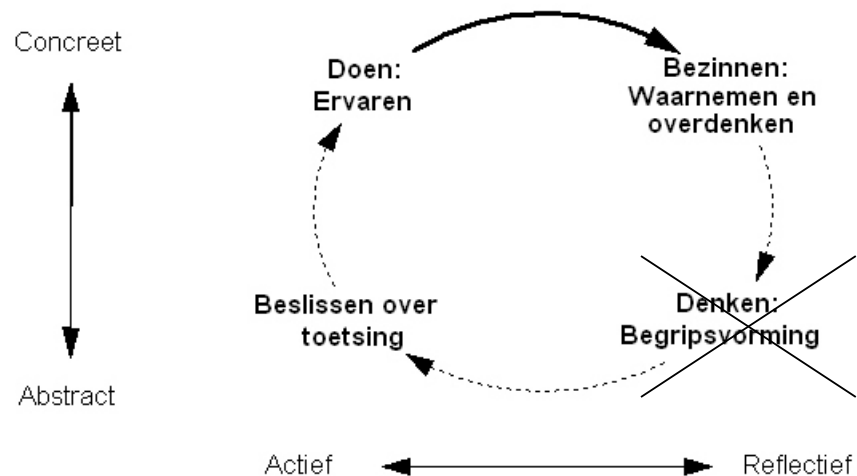

Ze komen vooral aan bod in ‘cruciale’ of ‘kritische’ situaties’ die zich voordoen en die duidelijk maken hoe ieder daar in staat (‘openen’). ‘Je kunt ook situaties scheppen om ze te openen, zoals samen een verhaal over zo’n situatie bespreken – ‘wat zou jij doen als?’ Of een bezoeker uitnodigen om eens met je mee te lopen en vragen te stellen over wat je doet en de manier waarop je iets doet. Of iemand die een film maakt over het project. Je kunt bepaalde teksten lezen die een appél doen op je gevoelens: psalmen, teksten van mystici of natuurschrijvers, gedichten, of ... Je kunt samen naar een museum gaan of op andere manieren receptief of productief omgaan met beeldende kunst of landschapskunst. Of samen gaan wandelen, om maar een voorbeeld te noemen. Of ieder een eigen favoriete plek laten zoeken en daar een half uur stil zitten en luisteren en kijken en de ervaringen daarmee uitwisselen (een oefening binnen Earth Education). Ook de praktijk van anderen – door bezoeken over en weer – is zo’n openende situatie. Ook informatie over andere praktijken en beschouwingen (zie de Stoutenburglezingen en studiedagen, de teksten daarvan staan allemaal op het internet!!) kunnen cruciaal zijn voor het openen en bespreekbaar maken van het subjectieve concept. Een goede leersituatie is ook: samen actie voeren voor of tegen iets. Stoutenburgers – mensen van de gemeenschap en de kringen daar omheen – zijn regelmatig bij acties te vinden en leren daar ook van, kunnen daarop reflecteren. Maar ik wil herinneren aan de waarschuwing van – notabene – Ria Beckers – in de Stoutenburglezing van 2000: Laat Stoutenburg s.v.p. geen actiegroep worden! Belangrijk is dat de gevoelens en gedachten in beelden en woorden neergeslagen worden, op de een of andere manier gedocumenteerd worden, waardoor je ze kan delen met anderen. Daarin zit ook een confronterend element: anderen kunnen het heel anders zien dan ik. Kortom: conceptontwikkeling is een leerproces, waarbij gependeld wordt tussen het persoonlijke subjectieve concept en praktijk en informatie en waardoor zodoende het individuele concept verhelderd en uitgedaagd wordt (dus veranderbaar is) en gezocht wordt naar een gemeenschappelijke basis voor handelen. Het

samen iets maken – een brochure over Stoutenburg bijvoorbeeld die gepubliceerd wordt of het voorbereiden en uitvoeren van een cursus – is zo'n vruchtbaar leerproces.

Begripsvorming

Het idee is dat je methoden van leren moet vinden die zo dicht mogelijk bij de geleefde praktijk blijven – *geaard* blijven - en waardoor tegelijkertijd daar dingen uitgetild worden, die als bewuste leermomenten bouwstenen zijn voor de verdere ontwikkeling van het project, in een spiraalvormig proces. Het verwoorden en de vorming van begrippen (een 'body of knowledge') die de verdere ervaringen mee kunnen sturen en toetsen is, bij alle beperkingen die eigen zijn aan het gesproken en zeker het geschreven woord, wezenlijk. Het gaat ook om het zoeken van een nieuwe taal in de uitwisseling van ervaringen en bij het articuleren van nieuwe ervaringen. Het past ook bij de leerproces zoals Chris Elzinga die beschreef in 'Leerervaringen op Stoutenburg' (Elzinga, 2001), waarbij in zijn visie de begripsvorming tekortschiet. Vandaar in onderstaand schema het kruis door 'denken/ begripsvorming'. Ervaring en beleving en de reflectie daarop horen bijeen.

Ik wil nu dat leerproces verbinden met een op Stoutenburg belangrijk element: natuurbeleving

Natuurwaarden

Er wordt de laatste 10 jaar veel gesproken en geschreven over waarden, vaak in combinatie met 'normen'. Een waarde moet goed onderscheiden worden van een 'smaak' en een 'belang' (Smith, 1998). Over smaak valt niet te twisten, die is zeer subjectief. Een belang is als regel objectief vast te stellen en is vaak inzet van strijd. Over 'waarden' valt met rede te twisten – ze nemen een tussenpositie in tussen 'smaak' en 'belang'. Als het om natuur gaat worden twee soorten waarden onderscheiden:

-instrumentele waarden: het nut van natuur voor mensen in een brede zin – 'natuurlijke hulpbronnen' als voedsel, bouwmaterialen, mineralen, medicijnen, de natuur als afvalverwerker – en de natuur als bron voor welzijn – gezondheid, zingeving, e.a.

-intrinsieke waarden: respect voor de natuur als waarde in zichzelf.

In ons land is de laatste tijd meer aandacht voor intrinsieke waarden, in beleidsnota's van de overheid bijvoorbeeld en in Europese richtlijnen over onder andere 'biodiversiteit'. In de praktijk is dat in mijn waarneming echter boterzacht, bijvoorbeeld het voorkomen van uiterst zeldzame ('Rode Lijst') dieren en planten op plekken die men wil 'ontwikkelen'. Het voorkomen van de inmiddels spreekwoordelijke uiterst zeldzame en minieme zeggekorfslak (ik heb het beestje zelf nooit gezien) en van dassenburchten heeft in Midden Limburg het doorsnijden van het Swalmdal door de A73 niet kunnen tegenhouden. Degenen die een sterke nadruk leggen op de intrinsieke waarde van natuur zijn vaak ook sterk geneigd om mensenbelang en natuurbelang tegenover elkaar te plaatsen, waarbij deze elkaar lijken uit te sluiten. Soms is dat zo en ik vind dat er gebieden (wildernissen) moeten zijn die mensen met rust moeten laten 2), maar bij alle sympathie die ik voor 'intrinsieke waarde' heb – het is ook educatief gezien een belangrijk concept. Ik heb er echter grote moeite mee als ervan uitgegaan wordt dat de belangen van mensen en natuur elkaar in principe uitsluiten. Daar komt nog bij

dat met de benadering van het 'verlicht eigenbelang' (instrumentele waarde van de natuur, breed gezien) in de praktijk vaak meer bereikt wordt.

Biophilia

Hier is ook een omslag in benadering binnen educatie en voorlichting met betrekking tot natuur en milieu in het geding. Ik besprak al de loodzware benadering in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw. In ons huis hing een poster van STROHALM, met een menselijk embryo afgebeeld en daaronder de tekst: 'Als we voor de economie ons vruchtwater moesten vervuilen, dan deden we dat' en het vaste slot van het tv-programma " 't Is uit het leven gegrepen" luidde: 'morgen zullen lucht en water weer vuiler zijn dan vandaag'. De omslag is dat de nadruk veel sterker kwam te liggen op de positieve kanten van natuur- en milieubewust leven, op kwaliteit van leven, 'het goede leven', de esthetische kant van de natuur, het genieten. Daarbij wordt niet gedacht vanuit de tegenstelling van mens en natuur, maar wordt de mens gezien als deel van de natuur en kan de menselijke invloed op de natuur positief uitwerken op de natuur. Aandacht voor natuurrijke cultuurlandschappen – zoals rond Stoutenburg, hoort daar ook bij. 3)

Er wordt daarbij dikwijls uitgegaan van het begrip 'biophilia, oftewel 'liefde voor het leven' (Kellert/Wilson, 1993; Kellert, 1997). Het is de hypothese dat de natuur ons mensen nooit onverschillig laat – er bestaan 'oerangsten' – zoals voor spinnen en slangen - en 'oersympathieën', zoals bij kinderen voor niet bedreigende zoogdieren en bloeiende bloemen en bij volwassenen en kinderen voor savanne-achtige landschappen. Biologen schrijven deze biophilia toe aan onze lange evolutionaire geschiedenis, waarbij deze gedragingen functionele aanpassingen waren, in onze genen vastgelegd zijn en nog steeds min of meer werkzaam zijn. Het grootste deel van zijn geschiedenis heeft de mensheid immers in direct contact met de wilde natuur geleefd. Als je de totale geschiedenis van de mensheid vergelijkt met iemand van zeventig jaar, dan heeft deze persoon maar een dag in een technologische samenleving doorgebracht (Gebhard, 2003, p. 118). Biophilia is

een relatief zwakke erfelijke neiging, die wel gevoed moet worden. Als deze tot zijn recht komt draagt het bij aan de geestelijke en lichamelijke gezondheid van mensen. In een recent advies van de Gezondheidsraad, een adviesraad van de regering, over Natuur en Gezondheid wordt ook van deze biophilia – hypothese uitgegaan (Gezondheidsraad, e.a., 2004). Een dergelijke hypothese valt natuurlijk niet direct te 'bewijzen', maar er zijn voldoende aanwijzingen die een dergelijke hypothese wel aannemelijk maken. Het rapport van de Gezondheidsraad is typerend voor bovengenoemde omslag in benadering. Natuur lijkt –op grond van wereldwijd verricht onderzoek, van groot belang te zijn voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van mensen, zowel preventief als in het kader van genezing. In het advies van de Gezondheidsraad wordt daarbij – opmerkelijk – ook aandacht gegeven aan zingeving.

Natuurwaarden en natuurbeleving

Als uitwerking van de biophilia-hypothese zijn natuurwaarden beschreven, die ik hieronder samenvat en verbind met voorbeelden van activiteiten op het terrein van natuurbeleving. 4) Vooraf nog iets over 'natuurbeleving'. Ervaringen met natuur zijn altijd ook ervaringen met onszelf: natuurervaringen/ natuurverschijnselen geven aanleiding tot denken en voelen over wie we zelf zijn. Bij 'natuurbeleving' wordt de uiterlijke ervaring tot een bijzondere (unieke), subjectief betekenisvolle innerlijke ervaring. In tegenstelling tot 'entertainment' is deze ervaring niet te produceren, het valt je toe, het is een geschenk, waarvoor je open kunt (leren) staan en waarvoor je vaak een zekere moeite voor moet doen (Gebhard, 2005). Vogels zijn daarvan een belangrijk voorbeeld, daar is het 'zien, soms even' (de titel van een boek van Huub Oosterhuis), als zij zich aan je 'openbaren' (v.d. Kruk, 2005). Een natuurbelevingspedagogiek richt zich op de verbinding van het natuur – 'object' en de persoon, in de hoop dat door positieve natuurbelevingen de personen een andere morele houding, c.q. een hogere waardering ten aanzien van de natuur ontwikkelen en bereid zijn zich daarvoor in te zetten. Dat dit laatste inderdaad zeer

waarschijnlijk een gevolg is, is in onderzoek keer op keer bevestigd. De persoon ervaart het als verrijking. Natuurbeleving vereist concentratie, overgave aan de situatie en openheid voor reflectie achteraf. Dat laatste is onmisbaar voor het 'leereffect'. Zie het eerder besproken pendelschema en de leercyclus. Dan nu de natuurwaarden, c.q. natuurbelevingswaarden.

Algemeen: Uitnodigende natuur
Specifieker:
- <i>Esthetische natuur</i> : De zintuiglijke aantrekkingskracht van de natuur, geraakt worden door schoonheid, genieten, spelen, verbeelden, vormgeven.
- <i>Intigerende natuur</i> , die uitdaagt tot ontdekken en onderzoeken ,waarover je meer wil weten en die je wil begrijpen.
- <i>Existentiële natuur</i> : Emotionele verbondenheid, intimiteit, troost, vriendschap, geven en ontvangen, vertrouwen, ervaren van transcendentie (spiritualiteit), beschouwen, de rol van de natuur in menselijke relaties.
- <i>Te beheersen natuur</i> : Veiligheid, onafhankelijkheid. De natuur is niet alleen maar mooi en lief, daar geldt 'eten en gegeten worden', de elementen kunnen ook 'woeden', er zijn gevaren in de natuur waarop je bedacht moet zijn, de macht van de natuur moet erkend worden, naast verwondering is er ook verbijstering. In religieuze termen: Er is ook zoiets als 'Het bittere raadsel van de goede schepping' (Segaar, e.a., 1962). Hier moet je een realistische houding ontwikkelen, verbonden met kennis hoe met risico's om te gaan. Een over-romantisch rozig natuurbeeld – 'Bambi-natuur' – kan zomaar omslaan in een even onberedeneerde afkeer en angSt
- <i>Gebruiksnatuur</i> : Produceren en verwerken van grondstoffen, voedsel, geneesmiddelen, energie. Morele en emotionele dilemma's in het werk.
- <i>Te beschermen natuur</i> , met de nadruk op respect voor de waarde van de natuur zelf: beheer, natuurzorg, natuurontwikkeling, natuurnabij tuinieren.
- <i>Symbolische natuur</i> : Natuurverschijnselen als metafoor (spiegel) voor het mensenleven, als bron voor verbeeldingskracht, verhalen, rituelen, viering, taal.

Er zijn allerlei onderlinge relaties tussen deze waarden – zoals tussen esthetische natuur enerzijds en existentiële en symbolische natuur anderzijds. Een paar opmerkingen nog over enkele natuurwaarden.

1. Chaos en kwetsbaarheid

In haar Stoutenburglezing van vorig jaar vroeg Angela Roothaan aandacht voor met name twee aspecten van natuur (Roothaan, 2004 en 2005):

a. Het chaotische, onvoorspelbare, 'vreemde', in zijn zowel positieve als negatieve kant voor ons mensen. Dat heeft een relatie met zowel de existentiële als de te beheersen natuur. Ik zie hier een relatie met het religieuze, het 'heilige', dat zowel fascineert en aantrekt als een zekere angst inboezemt, afstoot, je doet huiveren. De godsdienstonderzoeker Rudolf Otto noemde dit 80 jaar geleden 'het numineuze' en in zijn recente boek over dit numineuze laat Tjeu van der Berk zien dat natuurbeleving ook dat aspect kan hebben (v.d. Berk, 2005). Iets van dat dubbele ervoeren wij afgelopen zomer ook bij het wandelen in de Noorse bergen, toen wij los van een gemarkeerd route onze weg terug naar een berghut probeerden te vinden, waarbij wel trouwens wel enkele vaste oriëntatiepunten hadden. Maar je komt onverwachte problemen tegen, moet regelmatig terug en omlopen, het was prachtig en eng.

b. De kwetsbaarheid van natuur, maar daarin ook haar kracht, kwetsbare kracht. Dat spreekt mij persoonlijk meer aan, ook in religieuze zin, dan het grandioze, overweldigende: die plant die standhoudt en bloeit temidden van barre omstandigheden. Daarin kunnen wij mensen onszelf spiegelen. Op een andere schaal gedacht – de wereld als geheel – zien we echter een omkering – de natuur is nog wel sterk en bedreigend, maar de mens is in andere opzichten zo machtig geworden dat de stabiliserende krachten van de natuur gevaar lopen.

2. Beheersen en gebruiken

De kant van de controle over de natuur en van de gebruiksnatuur hoort ook bij natuurbeleving en natuur- en milieueducatie. 'Stadgers' dreigen dat wel eens te vergeten, maar op Stoutenburg

weten ze daar veel van, net zoals boeren. Het is samenwerken met de natuur, maar zeker ook vaak vechten met de natuur, een soort schaakspel, met de natuur als tegenstander. De manier waarop je dat spel speelt is van groot belang, waarbij de productieve kracht van de natuur (met name de bodem) in stand moet blijven en ook andere waarden meespelen. De natuur is leverancier van voor ons mensen essentiële zaken. Veel kinderen hebben geen beelden meer van de herkomst van hun dagelijks voedsel en dat is een ernstige vorm van vervreemding. Zonder de natuur zijn wij nergens.

3. Natuurbeleving en kennis

Wat is in de natuurbeleving de betekenis van kennis? Bij het tuinieren is kennis onmisbaar, bij het zoeken van eetbare wilde planten idem, maar hoe zit dat verder, hoe ontstaat kennis? Moet je eerst veel weten om iets te zien?

De Amerikaanse biologe Rachel Carson, die wereldberoemd werd door haar boek over de fatale effecten van landbouwvergiften – Dode lente – schreef ook een essay voor opvoeders, over ‘verwondering’ (Carson, 1984). Zowel voor de opvoeder als voor het kind ‘is het niet half zo belangrijk te weten dan te voelen’:

“Als feiten de zaden zijn die later kennis en wijsheid voortbrengen, dan zijn de gevoelens en emoties en de indrukken van de zintuigen de vruchtbare aarde waarin de zaden moeten groeien. Als deze gevoelens eenmaal gewekt zijn - een besef van schoonheid, de opwindende over het nieuwe en onbekende, een gevoel van sympathie, medelijden, bewondering of liefde - dan willen we ook meer weten over het voorwerp van onze gevoelsmatige reactie. Eenmaal gewekt, is dit van blijvende betekenis.”

Kennis is dus niet onbelangrijk – als je meer weet zie je inderdaad meer -, maar heeft een relatie met verbondenheid. Dat geldt ook voor de kennis van de namen van planten en dieren. Dat heeft in natuurbelevingskringen nog wel eens een slechte naam – de hele natuur in vakjes stoppen en zo beheersen. Maar daarbij wordt vergeten dat er een verschil is tussen etiketteren en bij de naam

noemen. Het laatste drukt respect en betrokkenheid uit – net zoals het tussen mensen het verschil maakt aangesproken te worden als ‘jij die met dat rode jasje’ of als ‘dag Karel’. Naamgeven van planten en dieren heeft voor mij te maken met ‘groeten’. Je zou zoveel mogelijk de medebewoners van het stukje aarde waar je woont moeten kunnen groeten, daar echt moeite voor doen. Sommige niet-menselijke levende wezens kan je ook als individu herkennen: huisdieren, wilde vogels met iets afwijkende veren, bomen, soms kruidachtige planten. Dan is zelfs een eigenaam passend, zoals bij huisdieren steeds het geval is. Met daarnaast is het ook goed je te oefenen in het zo open mogelijk kijken naar dingen, alsof je ze voor de allereerste keer ziet, een oefening binnen ‘Kunstzinnige natuureducatie’. Dan moet je de namen gewoon vergeten, zoals al het andere dat je denkt te weten (van Boeckel, 2004). 5)

Biophobie

Ik zou graag nog verder willen ingaan op biophobie, de angst voor natuur, waar mensen meestal niet zo graag voor uitkomen, bijvoorbeeld de angst om ‘overwoekerd te worden’ door ‘onkruid’ en ‘ongedierte’. Is dat een van de redenen/ oorzaken dat mensen hun voortuinen steeds vaker betegelen (met daarop planten in potten), of volgooien met grind? Ik verwijs voor ‘biophobie’ echter korthedshalve naar het essay ‘De verborgen angst voor de natuur’ van de omgevingspsychologe Agnes van den Berg, dat op internet te vinden is (v.d.Berg, 2004).

Natuurvernietiging en psychische gezondheid

De verarming en vernietiging van natuur en milieu is mogelijk ook van invloed op de geestelijke (volks-) gezondheid.

De nu volgende vragen lijken mij bijvoorbeeld belangrijk om nader te onderzoeken:

1. Hoe komt het toch dat de meerderheid van de mensen van de natuur houdt en tegelijkertijd eraan meewerkt, c.q. het toelaat dat de wereld naar de knoppen gaat? (Eibl-Eibesfeldt, 1996; Nicholson, 2002;)
2. Hoe is de tegenspraak te verklaren die zichtbaar wordt in onderzoek, tussen het optimisme van volwassenen en jongeren als het om de

eigen toekomst gaat en het pessimisme m.b.t. de toekomst van de wereld?

3. Wat gebeurt er met mensen die meemaken dat geliefde plekken (natuur, landschappen) onherkenbaar veranderen door wegeaanleg, bebouwing, e.a. en waar verzet vruchteloos bleek, je niet alert genoeg was of het gewoon maar liet gebeuren 'omdat het toch niets uitmaakt om wat te doen'? Hoe zit het met 'rouw'-processen in verband met zo'n verlies, met machteloze woede? (Gebhard, 2003; Windle, 1994).
4. Wat heeft slecht milieunieuws en het daarbij. behorende toekomstperspectief voor uitwerking op volwassenen? En op kinderen? Ook als kinderen in opvoeding en onderwijs niet nadrukkelijk geconfronteerd worden met natuur- en milieucatastrofes pikken ze toch veel op, uit media, van de gevoelens van volwassenen, etc. (Gebhard, 1994, hfdst 10).
5. Merken psychotherapeuten iets van psychische gevolgen bij volwassenen?

Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd, dat er met betrekking tot milieuproblemen op een grote schaal verdringingsprocessen plaatsvinden, die onder ander te maken kunnen hebben met de omvang en complexiteit van de problematiek (zie hierover met name de psychologe en psychotherapeute Nicholson, 2002 en Gebhard. 2003). Dat kan mede de relatief grote apathie ten aanzien van milieuvragen verklaren. Naar je mag vermoeden gaat het hier om een complex van gevoelens van wanhoop, machteloosheid, schuldgevoelens (bijvoorbeeld tegenover de opgroeiende generatie), onzekerheid, rouw, woede, pijn. En verdrongen angsten en zorgen beïnvloeden op een indirecte wijze ook kinderen, zoals we bijvoorbeeld weten van Joodse gezinnen waarin door de ouders nooit werd gesproken over ervaringen in de Tweede Wereldoorlog. Ik realiseer mij heel goed dat we hier een glibberig pad betreden, met veel vermoedens en een lastig te onderzoeken terrein. Maar dat mag ons niet verhinderen vragen als boven onder ogen te zien.

En de religie?

In bovengenoemde natuurwaarden zijn al relaties met religie zichtbaar – zowel op het gebied van zingeving als op ethisch gebied. Religie is breder dan 'godsdienst', omvat echter ook de godsdiensten. Religio komt van re-ligare, wat betekent 'je opnieuw verbinden'. De Vlaamse criminologe Anouk Depuydt (Depuydt, e.a., 2001) plaatst deze verbondenheid tegenover 'de-link-wentie', geen link of verband meer hebben en legt daarbij ook een relatie met de natuur. Dat is een waardevolle benadering, maar we moeten onder ogen zien dat religie, zowel in de vorm van 'religies' als in individuele religiositeit, zeer ambivalent als het over een positieve verbondenheid met de natuur gaat.

Er bestaan vormen van religie die geen positieve aandacht geven aan het lichaam, de aarde en wat daarop leeft en de kosmos of daar zelfs regelrecht vijandig tegenover staan:

- ze kijken omhoog, weg van de aarde, 'want hier beneden is het niet';
in Amerika bestaan bijvoorbeeld rechts-christelijke groepen die 'het einde der tijden' binnenkort verwachten en daarom niets tegen klimaatverandering willen ondernemen;
- er wordt uitgegaan van een sterke scheiding ('hyperseparatie') van mensen enerzijds en dieren en 'overige natuur' anderzijds (Plumwood, 2002);
- er wordt hiërarchisch gedacht over de relatie mens – natuur, de mens moet heersen, de natuur aan zich dienstbaar maken; analoog daaraan moet de geest het lichaam onderwerpen en moet de werkelijkheid steeds meer 'vergeestelijkt worden' en – het is ook een macho-wijze van denken – staan mannen hoger dan vrouwen; en God staat als heerser buiten en hoog boven zijn Schepping; dit laatste hoeft overigens niet aarde-vijandig te zijn – denk aan de opvatting van het 'rentmeesterschap'.

Van deze aarde-vreemde en – vijandige denkwijzen bestaan ook puur seculiere varianten.

Van het mainstream Christendom in ons land kan (helaas) gezegd worden dat een positieve aandacht voor de natuur marginaal is. Het is sterk gericht op het heil van mensen, natuur is in het leven van gemeentes en parochies – in liturgie, pastoraat, e.a.- afwezig en de maatschappelijke betrokkenheid richt zich eenzijdig op mensen. Guy Dilweg gebruikte in dit verband ooit de uitdrukking: 'Het is een christelijk werk om heidenen te bekeren, maar een heidens werk om christenen te bekeren. De Amerikaanse theoloog Santmire spreekt dan ook over 'het ecologisch failliet van kerk en christendom', al ziet hij tekens van veranderingen ten goede, 'een wedergeboorte van de natuur in kerk en theologie' (Santmire, 1985 en 2000). 6)

Daartegenover is in religie ook een positieve houding tegenover natuur en natuurbeleving te vinden (zie ook Bussink, 2005; Schouten, 2005; Tucker, 2003):

- In de nadruk op de gebondenheid van mensen aan de aarde, op onderlinge afhankelijkheid en op compassie met alle leven;. Om enkele voorbeelden uit de joodse- en christelijke traditie te geven: Adam, de 'bloedrode mens uit de bloedrode aarde' (zoals de Naardense bijbel dat vertaalt), gemaakt uit humus ('humility' – bescheidenheid, hangt samen met 'humus!'), en geschapen tegelijk met de dieren; het gaat erom als mensen de aarde te dienen en te behoeden (Genesis 2).
De theoloog Dietrich Bonhoeffer stelde tegenover godsdienstcritici als Nietzsche en Feuerbach die het christendom verweten niet trouw aan de aarde te zijn, dat juist het bijbelse geloof de mens juist nog sterker dan deze critici naar de aarde verwijst; 'streeft naar wat *op aarde* is', de Eeuwige heeft deze wereld intens lief (Bonhoeffer, 1971). 7)
- Een positieve aandacht voor het lichaam, het genieten, het zinnelijke, sexualiteit – het lichaam als tempel Gods.
- De nadruk op verwondering over de natuur, als schepping, in de woorden van de Joodse filosoof Abraham Joshua Heschel:

"De mensheid zal niet omkomen door een tekort aan informatie, maar alleen door een tekort aan waardering. Het begin van ons geluk ligt in het begrijpen dat een leven zonder verwondering niet waard is om geleefd te worden. Wat we missen is niet een wil om te geloven maar een wil om ons te verwonderen" (Heschel, 1997, p. 70)

- Het verlangen naar heelheid / verbondenheid, dat tot uiting komt in beelden/ visioenen van verzoening van mens en aarde – 'de schepping die in barensood is en reikhalzend uitziet naar de mensen zoals die bedoeld zijn'. Hiermee verbonden is een perspectief van hoop temidden van de wanhoop, tegen het cynisme, moed (de centrale boodschap van alle religies is volgens de quaker Parker Palmer 'Vrees niet'), geestelijke vrijheid, je eigen beperkingen kunnen overstijgen door de ervaring van een 'grotere wereld', rituelen en symbolen die daar uitdrukking aan geven.
- De verschuivingen in het godsbeeld van veel mensen van een bovennatuurlijke God 'daarboven' naar het besef dat God geen afzonderlijk wezen is, maar alomvattende en alles doordringende GeeSt 'Leven is: deelhebben aan de immanentie van God. Geloven is: dat ook willens en wetens doen Gods transcendentie bevindt zich niet op lichtjaren afstand, maar zijn sacrale presentie is nabij en verhult en openbaart zich in het gewone leven. De werkelijkheid is het sacrament van God ... Bezielde toewijding is de kern van de religie Het zoeken van en toegroeien naar een nieuwe vorm van toewijding, niet meer aan een verre God, maar aan het goddelijke Geheim, dat het gewone doordringt, omvat en overstijgt. Met alle geconcentreerde aandacht en zorg voor het detail, liefdevolle zorgvuldigheid met dingen en mensen (en planten en dieren en plekken, KB), die daar bij hoort. Die overtuiging komt niet uit het niets vallen, maar heeft traditie, gemeenschap, rituelen en spirituele praktijken nodig' (de Lange, 2005). Dat betekent partnerschap tussen mens en natuur in deze scheppingswerkelijkheid.
- Mystici van alle tijden en uit alle religies hebben aan zo'n geaarde spiritualiteit aandacht gegeven en kunnen

inspireren: Eckhardt, Thich Nhat Hanh, Simone Weil, Thomas Merton (!), Hammarskjöld, e.a.

Merton - de Trappist met een 'franciscaanse ziel' (Deignan, 2003) bijvoorbeeld ontwikkelde ...

'een grotere geestelijke vrijheid en innerlijke concentratie, die bij hem ook tot een grotere openheid voor de natuur leidt, waaraan hij eerder min of meer aan voorbij gelopen was en die zich nu voor hem opent in een schoonheid die hij nooit eerder zag. Het is indrukwekkend te zien hoe bij velen het gebed de ogen voor de natuur heeft geopend. Het gebed maakt de mens beschouwend en vol aandacht. In plaats van manipulerend staat de biddende mens ontvangend in de wereld. Hij grijpt niet, maar streelt, hij bijt niet, maar kust, hij ondervraagt niet maar bewondert. Aan deze mens kan de natuur zich geheel nieuw tonen. In plaats van een obstakel wordt zij een weg, in plaats van een ondoordringbaar schild, een sluier die zicht geeft op ongekende verten De schoonheid van de schepping maakt hem arm en geeft hem vrede en geluk. Deze schoonheid weerhoudt hem ervan de natuur als bezit te willen beleven, maar doet hem zijn stilte en eenzaamheid diep ervaren'. (Nouwen, 1970, p.24 en 42) 8)

Ik concentreer mij hier op de potenties van de christelijk religie, ondanks de stevige kritiek die ik daarop heb, zeker als het gaat om de kerken in Nederland. En waarbij ik mij tevens realiseer dat mensen zich ook vanuit expliciet niet-religieuze en anders-religieuze bronnen zich inzetten voor natuur en milieu 9). Elk christelijk exclusivisme is mij vreemd. Maar tegelijkertijd lijkt het mij vanzelfsprekend dat een Franciscaans milieuproject zeker de 'eigen' christelijke bronnen uiterst serieus zal nemen.

Een mooi voorbeeld hiervan is Merton. Toen hij zich verdiepte in de Bagavadhgita vroeg een bekende hindoeïstische goeroe hem of hij wel op de hoogte was van de mystieke tradities binnen het christendom, die volgens deze hindoe zeer de moeite waard

waren. Merton heeft deze uitdaging serieus opgepakt, maar tevens onderzocht hoe het taoïsme (hierover schreef hij een boek – De weg van Chang Tzu) en boeddhisme konden bijdragen aan een christelijke existentie in onze tijd.

Bij een 'geaarde religie' staat de ethiek niet voorop, maar is een gevolg van religieuze ervaringen. Voor alle duidelijkheid: 'aan de vruchten kent met de boom', geloof zonder 'werken' stelt niets voor. Maar de boom is de oorsprong van de 'vruchten'. Religie, verlangen naar God, is intrinsiek, 'om niet' (Schaeffer, 1989). Het woord 'genade' is in het Hebreeuws verwant met 'gein' en in het Latijn is 'gratias' verwant met gratis ('gratuite') en met gratie. Leven van genade als levenshouding, in het besef dat de belangrijkste dingen in het leven niet mijn bezit zijn, maar 'gegeven' zijn. Er is hier een sterke relatie met verwondering. 'Religie cultiveert primair de gratuïteit. Zij stelt dat het leven ten diepste niet door de mensen gemaakt hoeft te worden, maar dat het ontvangen wordt' (Maas, 2005). Let op dat 'ten diepste', want dit betekent om de dooie dood niet dat dit ten koste gaat van mondigheid, gelijkwaardigheid en pluraliteit. In de woorden van een liedje van Robert Long: dankbaar moet je zijn, nederig en klein'. Dat alsjeblieft niet. Maar het mensenleven is gelaagd en meerdimensionaal. 10) Bonhoeffer drukte dit uit in de metafoor van de polyfone muziek. Er is een basisvertrouwen - 'geloof' ('pistis') is primair 'vertrouwen' in plaats van het van alles voor waar moeten houden - de 'cantus firmus'. En er zijn de angsten en zorgen, de objectieve feiten en subjectieve gevoelens van het concrete leven: het contrapunt (vgl. Wiersinga, 2004, hfst 4: De polyfonie van het leven).

Om voor de derde en laatste keer bij Merton te rade te gaan – die drukte in een brief aan zijn vrienden in de vredesbeweging de noodzaak van het putten uit diepere bronnen als iets van intrinsieke waarde als volgt uit:

'Maak jezelf niet afhankelijk van de hoop op resultaat. Je moet er rekening mee houden, dat al je inspanningen mogelijk vruchteloos blijven of in hun tegendeel verkeren. Als je je daaraan went, zul je je langzamerhand steeds meer

concentreren op de waarde, het verantwoord zijn, op de waarheid van waar je op dat moment mee bezig bent, en steeds minder op het resultaat ervan' 11).

Een psalmdichter verwoordt deze diepte-ervaring (die veel, zo niet alles te maken heeft met ervaringen van het leven met de natuur) als volgt:

*'want bij u is de bron van het leven
door úw licht zien wij licht.'* (Psalm 36, vers 10).

Volgens mij ligt daar vooral de potentiële kracht van Stoutenburg. Voor zowel individuele zoekende mensen als in de richting van georganiseerde levensbeschouwelijke groepen zoals kerken. En voor mensen in de milieubeweging, die zich willen bezinnen op hun inspiratiebronnen en op de existentiële kant van de inzet voor natuur en milieu, het falen en de successen.

NOTEN

- 1) Dit model komt uit de traditie van het 'reflectief handelen'. Mensen die handelen doen dat vanuit meestal impliciete opvattingen en verwachtingen ('theorie') en als het anders loopt dan men verwacht wordt even nagedacht over hoe dat komt (reflectie-in-actie) en wordt het handelen bijgestuurd. Je kunt ook bewust nadenken over handelen dat nog niet zo lang achter je ligt: reflectie op het handelen. Bijvoorbeeld door het schrijven van een dagboek.
Zie hierover: Kelchtermans (2001). Hoewel dit boek sterk gericht is op het werk van leraren bevat het de beste samenvatting van de theorie van de 'reflectieve practicus' die ik ken, inclusief aandacht voor de emotionele, politieke en morele aspecten van het handelen. Toegespitst op mensen die actief bezig zijn met natuur en milieu – de 'reflective environmentalist' - is: Tomashow (1995). Het leren van en door reflectie op handelen heeft wel zijn grenzen. De relatie tussen denken en intuïtie in het handelen is heel ingewikkeld. Er zijn bovendien lagen in onze persoon, die moeilijk bereikbaar zijn. De Amerikaanse Quaker Parker J. Palmer wijst in dit verband op de existentiële angst om de controle over je leven te verliezen, die ook meespeelt in onze houding tegenover milieuproblemen, onder andere angst voor schaarste. In een interview (Palmer, 1998) zegt hij daarover:
'U spreekt over de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen, van grenzen aan de ecologie van de aarde. Een belangrijk thema waarmee we moeten klaarkomen is deze hele dynamiek van schaarste en overvloed die maar doorgaat, zowel binnen ons als buiten ons. De hele kwestie van schaarste en grenzen aan de groei heeft zijn parallel in ons innerlijk leven. Ik kan bijvoorbeeld rondlopen met de angstige houding die mij zegt: "Alles wat ik werkelijk nodig heb is schaars, dus hoe eerder ik mijn deel te pakken krijg, hoe beter het is, voordat iemand anders zijn hand er op legt en er nauwelijks iets voor mij overblijft." Deze wijze van zijn leidt tot een hebzuchtige levensstijl en consumentisme. Gevolg daarvan is dat in de buitenwereld schaarste steeds meer tot werkelijkheid wordt. Het is een zichzelf vervullende profetie. Daardoor slaag ik er niet in te komen tot vormen van gemeenschap die ons in staat stellen om de hulpbronnen van de aarde te delen en om op een meer vreugdevolle wijze op deze aarde te leven. De gevolgen hiervan zijn absoluut vernietigend. Dit manifesteert zich ook in al onze maatschappelijke instellingen. Eén manier om de pathologie van de instituties te benoemen is te zeggen dat elke institutie ons het liefst laat geloven dat het goed dat zij beheren schaars is en dat alleen zij de voorraden daarvan beheren. Hoe meer we dit namelijk geloven, des te groter is de macht die zij over ons uitoefenen. Als kerk x de enige plaats is waar je het heil kunt verkrijgen, omdat ze je doen geloven dat het heil schaars is en alleen op hun manier

te verkrijgen is, dan hebben ze een enorme macht over mensen.’
Hierover ook: Palmer, 1990 (!) en 2005.

- 2) Thomas van Slobbe, van Stichting wAarde, heeft als symbool daarvan ergens in ons land een plek met een vlechtheg ontoegankelijk gemaakt voor mensen, een ‘lege plek’. Hij wil niet zeggen waar dat is, gaat er ook zelf niet heen, maar schreef er een fraai boekje (fictie) over: *Dagboek van een lege plek*. Beek-Ubbergen, 2005.
‘Het gebied is onttrokken aan de daadkracht van de mensen. Niemand kan er komen, niemand kan het bestemmen en niemand kan het ervaren’. Niet bezitten, maar ‘laten zijn’. Ik sympathiseer sterk met deze creatieve actie.
- 3) Toen de Indiase dichter Rabindranath Tagore in 1878 als student van India naar Londen reisde stapte hij in Brindisi (Italië) van de boot en reisde verder per trein naar Calais. Hij schrijft daar later over: *‘Ik herinner mij hoe, in mijn jeugd, tijdens een treinreis dwars door Europa, van Brindisi naar Calais, ik met groot genoegen dat continent bekeek, dat overvloedige van rijkdom onder eeuwenlange aandacht van de ridderlijke minnaar, de westerse mensheid ... het heroïsche liefdesavontuur van het Westen, het actieve beminnen van de aarde’* (Dubos, 1980., p. 49)
Tagore genoot van de grote verscheidenheid aan mooie en natuurlijke landschappen die aan zijn oog voorbijtrokken.
- 4) Ze kunnen daarom ook ‘natuurbelevingswaarden’ genoemd worden.
- 5) Mensen spreken in mensvormige (‘antropomorfe’) termen over dieren en andere dingen in de natuur – een ‘dreigende’ lucht, ‘blij’ zingende vogels, etc.. De natuur levert veel symbolen en vergelijkingen – ‘hondstrouw’, ‘hoge bomen vangen veel wind’, etc. Over antropomorfie wordt verschillend gedacht. Het is aan de ene kant een vorm van betrokkenheid bij de natuur en teken van de aanwezigheid van de natuur in de cultuur (de mensentaal). Dit in tegenstelling tot het ‘afstandelijke’ wetenschappelijke kennen. Het is anderzijds ook belangrijk om je regelmatig af te vragen in hoeverre dieren, planten, de tuin, , etc. te sterk vermenselijkt worden en of er wel voldoende recht gedaan wordt aan de dingen en levende wezens zelf. Zie hierover: Bulhof, 1989.
- 6) In Duitsland en in de angelsaksische landen ligt dat anders, met name ook in de Anglicaanse/Episcopal traditie, maar ook bij bijvoorbeeld calvinisten als Calvin deWitt. Enkele bronnen, behalve de reeds genoemde: Hessel, 1996; Gottlieb, 1996; Hessel/Radford – Ruether, 2000; Carrol, 2004, het laatste met veel aandacht voor ‘milieukloosters’ in de USA).
- 7) Dit thema komt ook in Bonhoeffers beroemde brieven en aantekeningen uit de gevangenis, gepubliceerd als ‘Verzet en Overgave’ (Bonhoeffer, 2003), op diverse plekken aan de orde, maar ook al in het eveneens postuum gepubliceerde ‘Ethik’ (Bonhoeffer, 1992). In het laatste boek wordt een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan ‘Das natürliche Leben’, dat eindigt met enkele zinnen over ‘Die natürliche Rechte des geistigen Lebens’, waarbij drie ‘fundamentele gedragswijzen van het geestelijk leven ten aanzien van de werkelijkheid’ worden genoemd, te weten: oordelen, handelen en genieten . ‘Daarin treedt de mens de werkelijkheid waartoe hij zelf behoort tegemoet en bewijst daarin zijn menszijn.’ (p. 216/217).
- 8) Teksten van Merton in het Nederlands, o.a.: -Ter Overweging (oorspr. Titel ‘Seeds of Contemplation’), Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum. Prismaboek 560. Recent: -*Wegen naar het paradijs. Een dagboek van wijsheid en geloof*, samengesteld en vertaald door Dirk DOMS, Lannoo/Ten Have Baarn, 2001. -*Een leven lang om geboren te worden. Mediteren met Thomas Merton*, samengesteld en ingeleid door Hein Blommestein en Riet Hoogerwerf, Meinema, Zoetermeer, 2001. -*In gesprek met de stilte*, Ten Have-Davidsfonds, 2002. -*Contemplatief gebed*, Meinema, Zoetermeer, 2003.
- 9) Boeiend is hier de ontwikkeling binnen het seculiere humanisme. Al eerder waren er binnen het Humanistisch Verbond pleidooien te horen voor ruimte voor ‘religieus humanisme. Recent pleitte een ‘tophumanist’ als de filosoof Harry Kunneman voor serieuze aandacht voor religieuze gevoeligheid’ (Kunneman, 2005; Veltman, 2005).
- 10) Het gaat mij hier om ‘geloof dat aanspreekt en tegenspreekt’. Anders gezegd: om de wisselwerking tussen de polen verzet en overgave (Bonhoeffer!), ook wel te benoemen als uitdaging en troost, strijd en aanbidding, onderweg zijn en thuiskomen.
- 11) Zie Forrester, J. (1992), *Living with Wisdom. A life of Thomas Merton*. Maryknoll: Orbis Books, p. 155

AANBEVELINGEN

Opmerkingen vooraf

- Onderstaande aanbevelingen zijn soms goed te combineren.
- De mogelijkheid van realisering hangt mede af van de aanwezigheid van een studiesecretaris die veel van het werk kan doen.
- Samenwerking met andere instellingen en groepen is nodig.
- Alle aanbevelingen samen leveren jaren werk, er zijn geen prioriteiten aangegeven.
- Voor specifieke activiteiten zou afzonderlijke projectfinanciering verworven kunnen worden.
- De aanbevelingen zijn mede geïnspireerd door de drie "P's" van de keltisch - christelijke traditie: Presence (de aanwezigheid Gods), Poetry (kunst) en Pilgrimage (Bradley, 1997).

1. *Geef in het werk van Stoutenburg aandacht aan alle genoemde dimensies van natuurbeleving, ook aan die van het beter leren kennen van planten, dieren, processen en plekken op Stoutenburg zelf ('intigerende natuur').*

Dat laatste kan bijvoorbeeld door intensief de seizoenen te beleven, inclusief wat dan bloeit, zingt, vliegt, etc. Geef gericht aandacht (bijv. ook in vieringen) aan bijvoorbeeld de aankomst van de eerste boerenzwaluw of tijtjaf, de eerst waargenomen citroenvlinder in het heel vroege voorjaar, het sintjanslot aan de bomen midzomer, de vogeltrek in het najaar, het karakter van de bomen zonder blad in de winter, de veranderingen gedurende het jaar aan een geadopteerde boom of plek. Doe mee aan www.natuurkalender.nl

Richt ergens op een 'openbare plek' een natuurtafel in waar waarnemingen en ervaringen gedocumenteerd worden. Zelf begon ik ooit aan een 'Flora van Stoutenburg' – een map met per waargenomen plantensoort een afbeelding (kleurenkopie uit de Oecologische Flora) en kort wat typerende gegevens over deze soort, inclusief verhalen over de naam. De map is op Stoutenburg aanwezig. Houd dat bij met hulp van de KNNV, breid het uit met

dieren, geef de map een plek waar iedereen (ook gasten, plastificeer eventueel de bladen) bij kan, laat een van de communityleden daar oog op houden. En voeg daar persoonlijke ervaringen en belevingen aan toe, waarnemingen waar het op het terrein te vinden is.

2. *Ontwikkel binnen dat geheel van natuurbeleving vooral ook activiteiten op het terrein van kunst en natuur*

Kunst heeft hoofdzakelijk een intrinsieke waarde, gaat om 'belangeloze belangstelling voor doelloze doelmatigheid' (Kant) en vormt daardoor een mooie brug tussen enerzijds de meer praktische en kennisgerichte dimensies van natuurbeleving en anderzijds de religieuze/ spirituele dimensie.

Denk hierbij aan natuurfotografie; schilderen en tekenen (werk daarbij samen met het Vindselmuseum 'In Natura' in Amersfoort); 'landart' zoals in 2005 in de Weerribben gemaakt is (v.d. Weert/v.d. Molen, 2005), geïnspireerd door onder andere Andy Goldsworthy; 'efemere kunst': mooie dingen maken van natuurlijk materiaal, die ook weer vergaan door regen, wind, etc.; poëzie, gedichten voordragen bij plekken, gedichten samen lezen, workshops gedichten schrijven; natuurproza zoals van Koos van Zomeren en Annie Dillard, (Dillard, 1978,) e.a. lezen en zelf proza schrijven. 'Art-based nature education (van Boeckel, 2004) kan hierbij inspireren.

3. *Ga verder met het Stoutenburgbrevier, met als het kan jaarlijkse afleveringen.*

Het begin dat daarmee gemaakt is moet een vervolg krijgen. Er kan een nieuwe aflevering komen, maar ook kan gewacht worden tot voor het hele jaar – mede verbonden met de seizoenen – een 'compleet' brevier gemaakt zou kunnen worden.

Geef ook een korte inleiding bij het brevier over de manieren van omgang met deze teksten – het 'brevieren'.

4. *Blijf schrijven en publiceren – het project (en daarbinnen de gemeenschap) is daarmee op de goede weg*
Publiceer jaarlijks ook een Stoutenburg-Essay, vergezeld van reflecties van eerste lezers (als hulp bij een 'geaarde' manier van lezen).
Zorg ook voor artikelen in weekbladen (VolZin, e.a.), kranten, andere tijdschriften (Speling, Streven, e.a.) over de ontwikkelingen binnen het project.
5. *Vraag dichters en musici een of meer liederen te schrijven, of maak een selectie van bestaande liederen aan de hand van zo helder mogelijke criteria.*
Er zijn te weinig religieuze liederen over de schepping en die er wel zijn worden vaak weinig gezongen. Elk goed lied dat er bij kan komen is meegenomen. Verzamel om te beginnen de liederen die er wel zijn uit verschillende tradities in het christendom en daarbuiten. Wees daarbij niet te kieskeurig. Vergeet de inmiddels vertaalde liederen van de Iona Community niet. Gebruik de verzameling ook om de criteria voor 'een goed lied' aan te scherpen.
Organiseer in de regio samen met anderen een uitvoering van 'Het lied van de aarde' van Huub Oosterhuis.
6. *Rituelen en symbolen beschrijven voor gebruik elders*
Op Stoutenburg zijn rituelen en symbolen in gebruik die beschreven kunnen worden in beeld en woord voor gebruik thuis, voor een gezonde omgang met de tijd en met de natuur.
7. *Oefen in de gemeenschap en met anderen in het lezen van teksten van mystici die een relatie hebben met natuur en de aarde. Houd het terrein van milieuspiritualiteit warm*
Richt je daarbij vooral ook op teksten uit de joods en christelijke traditie.
Hiermee is al veel ervaring in de gemeenschap. Het gaat hier vooral om de methodiek van het omgaan met de vaak weerbarstige teksten van mystici. Hier kan samengewerkt

worden met het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen. De aandacht voor natuur- en milieuspiritualiteit warm houden. Vertaal teksten van Merton (zie de bundel van Kathleen Deignan).

8. *Ontwikkel een aanbod aan religieuze groepen, werkgroepen, etc. en aan individuele zoekers*
Frits de Lange (de Lange, 2005) en Gijs Dingemans in zijn boek over 'letsisme' (Dingemans, 2005) zien verschillende authentieke gestalten van christen zijn in onze tijd: de (vooralsnog verder afkalvende) lokale parochies en gemeenten, waar toch nog veel sociaal en religieus potentieel aanwezig is, kleine min of meer vaste groepen (lees- en leerhuisgroepen, werkgroepen, e.a.) en 'religieuze solisten' die wel van tijd tot tijd samen met anderen willen studeren, iets praktisch aanpakken, zich willen voeden, etc. Stoutenburg kan zich op bepaalde thema's richten, zoals 'liturgie', een natuur- en milieuvriendelijk parochie/gemeente zijn, vorming- en toerusting, etc. (zie hierover ook mijn aanbevelingen aan het slot van 'Leren leven met en in de natuur' - Both, 2000) of breder een oriëntatie op 'scheppingsspiritualiteit' bieden voor beginners en gevorderden, van een avond of middag tot een tweedaagse of
De eigen regio is hierbij ook werkgebied. De ervaringen daarmee worden verwerkt in een breder aanbod. Daarbij wordt samengewerkt met landelijke clubs als de Werkgroep Kerk en Milieu (Oikos). De methodiek van Palmer die gebaseerd is op de seizoenen van een mensenleven, zou op Stoutenburg ook vruchtbaar te maken zijn (Palmer, 2005).
9. *Organiseer vanuit het thema voeding een aantal gesprekken tussen boeren, burgers, natuurbeschermers over zorgen en verlangens van ieder, inspiratiebronnen – een 'boeren-, burgers- en buitenluiberaad'.*

Het bijeenbrengen van mensen met verschillende perspectieven op hetzelfde verschijnsel, die goed naar elkaar luisteren en elkaars perspectief proberen te begrijpen is uiterst waardevol, waarbij het proces voorop staat en het product kan zijn: een gemeenschappelijk statement over overeenkomsten en verschillen en hoe daarmee omgaan kan worden. Aan de leiding van zo'n reeks gesprekken worden hoge eisen gesteld. Hier kan eventueel samengewerkt worden met de Landbouwniversiteit, het Rathenau-instituut, e.d.

10. *Ontwikkel een aanbod aan mensen uit de milieubeweging, de politiek, etc. over inspiratie en het omgaan met tegenslagen ('rouwverwerking')*

Binnen de natuur- en milieubeweging zou dit wel eens de belangrijkste functie van Stoutenburg kunnen zijn: even los van allerlei strategische en tactische overwegingen aandacht geven aan de emotionele en spirituele bronnen van het handelen. Een dergelijk aanbod moet uiteraard heel goed doordacht en voorbereid worden, met medewerking van diverse specialisten 'van buiten'. Wat het omgaan met tegenslagen en gevoelens van boosheid, machteloosheid en 'rouw' betreft kan er uiteraard geen sprake zijn van 'therapie', hoe 'therapeutisch' gesprekken (alleen al het delen van gevoelens) en andere onderdelen van zo'n aanbod ook kunnen zijn (zie Windle, 1994; Weber Nicholson, 2002; Palmer 1990 en 1998; Gebhard, 2003, hfSt 11). Ik herinner mij bijvoorbeeld zelf een viering van Goede Vrijdag op Stoutenburg, waar de deelnemers gevraagd werd om een kreet te vinden en te uiten die de persoonlijke gevoelens van smart over de wereld zou uiten. Al die persoonlijke kreten, die tegelijkertijd geuit werden, waren tegelijkertijd uiting van verdriet en van (letterlijk) saamhorigheid, in die zin ook bevrijdend.

11. *Organiseer samen met anderen een symposium over milieucrisis en geestelijke volksgezondheid.*

Samenhangend met de vorige aanbeveling is het wenselijk om het stilzwijgen over de mogelijke gevolgen van de milieucrisis voor de geestelijke volksgezondheid te doorbreken door het initiatief te nemen tot het organiseren van een symposium. Een mogelijke partner daarbij is de Katholieke Stichting Geestelijke Volksgezondheid, de opvolger van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, die in 1963 een brochure uitbracht over *Mens, dier en natuur*, vanuit een symposium, geschreven door Buytendijk, Strasser en Fortmann, met een voorwoord van Trimbos. Daarbij kan ook aangesloten worden bij het advies over Natuur en gezondheid van de Gezondheidsraad. Ulrich Gebhard (Hamburg) zou daarbij een goede gastspreker zijn.

12. *Theologenberaad*

Organiseer een theologenberaad, waarbij in de aanpak de theologische discussies 'aarden' via andere activiteiten. Bij het theologenberaad kan samengewerkt worden met de Werkgroep Kerk en Milieu en / of het Werkgezelschap Atomium

13. *Interreligieuze ontmoeting*

Organiseer een of meer interreligieuze ontmoetingen over 'milieuspiritualiteit'. (Bronnen: Schouten, 2005; Tucker, 2003).

14. *Tweejaarlijkse netwerkconferentie*

Zo'n netwerkconferentie over een thema op het terrein van natuur, milieu en levensbeschouwing is al in voorbereiding. Wenselijk is een tweejaarlijkse conferentie over verschillende thema's, ook belangrijk als een ontmoetingsplek.

15. *Documentatie en netwerk*

Zorg voor een goede documentatie op het terrein van natuur, milieu en levensbeschouwing/ spiritualiteit: boeken

en andere publicaties, vooral ook van soortgelijke groepen, met korte beschrijvingen op de website. Maak dit ruim bekend en toegankelijk voor geïnteresseerden – studenten, e.a. , bied ook mogelijkheden om op Stoutenburg te studeren.

16. *Pelgrimage en uitwisseling*

Organiseer pelgrimages naar verwante groepen in binnen- en buitenland, om elkaar te inspireren en uit te dagen. Wissel zo mogelijk personen voor enkele maanden uit. Bied Stoutenburg ook aan als doel voor pelgrimages, in de regio en ruimer.

17. *Ontwikkel een community supported garden (coöperatieve tuin), die echt economisch moet produceren*

De ontwikkeling van een tuin naast de huidige moestuin is een van de 'peilers' voor de verdere ontwikkeling van het project. Dat kan een 'helende tuin' worden, of een coöperatieve productietuin. Ik zou een pleidooi willen houden voor het laatste – gezien de relaties met de directe omgeving (klanten/ aandeelhouders) en de grote educatieve betekenis daarvan, ook voor kinderen.

18. *Organiseer je eigen kritische vrienden*

Tenslotte: organiseer je eigen 'tegenspraak' via intervisie met verwante groepen of door een onafhankelijk 'adviesgroep', die gevraagd en ongevraagd adviezen kan geven, gebaseerd op de doelstelling van het project. .

LITERATUUR

-Berg, A. v.d./M. v.d. Berg (2001), *Van buiten word je beter. Een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid*. Wageningen: Alterra

-Berg, A. v.d., e.a. (2004), *De verborgen angst voor natuur. Essay en verslag debat*. Den Haag: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster http://www.agro.nl/innovatienetwerk/doc/verborgen_angst_natuur.pdf

-Berk, T. v.d. (2005), *Het numineuze. Zoetermeer: Meinema*

-Boeckel, J. van (2004), *Forget Your Botany*. Zie: www.resurgence.org/resurgence/issues/boeckel000.htm

-Bonnhoeffler, D. (1971), *Trouw aan de wereld*. Baarn: Ten Have

-Both, K. (2000), *Leren leven met en in de natuur. Een zorgperspectief op natuur- en milieueducatie*. In: Chr. Elzinga/ Chr. Hogenhuis (red.), *Grond onder onze voeten. Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Kok

-Bradley, I. (1997), *Keltische spiritualiteit*, Zoetermeer: Meinema

-Bulhof, I. (1989), *Solidair met de natuur*, Toespraak Academische Zitting Katholieke Theologische Universiteit Utrecht

-Bussink, M. (2005), *Wie vinden we wat we zijn? Natuurhoogleraar Schouten over onze identiteitscrisis*. In: *Milieudefensie Magazine*, sept.

-Buytendijk, F.J.J./ S. Strasser/ H. Fortmann (1963), *Mens, dier en natuur*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

-Carrol, J.E. (2004), *Sustainability and spirituality*. Albany: SUNY Press

-Carson, R. (1984), *The Sense of Wonder*. New York: Harper and Row. Voor het grootste deel vertaald door Kees Both en gepubliceerd in *Mensen-kinderen*, sept. en nov. 1992; jan., maart, mei en sept. 1992.

-Deignan, K. (ed.)(2003), *Thomas Merton – When the tree says nothing*. Notre Dame: Sorin Books

-Depuydt, A./ J. Declerck/ G. Deboute (2001), *'Verbondenheid' als antwoord op 'de-link-wentie'?*. Leuven/Leusden: Acco

-Dillard, A. (1978), *Waterspiegelingen*. Haarlem: Gottmer (oorspr. Titel 'Pilgrim at Tinker Creek'; bekroond met de Pulitzerprijs).

-Dingemans, G. (2005), *Het letsisme. Een basis voor christelijke spiritualiteit?* Kampen: Kok

-Dubos, R. (1980), *The Wooing of Earth. New perspectives on man's use of nature*. London: The Athlone Press

-Eibl-Eibesfeldt, I. (1996), *Warum wir die Natur lieben und trotzdem zerstören*, in: *Feuilleton-Beilage der Süddeutsche Zeitung*, 1. Dezember 1996

-Elzinga, Chr. (2001), *Leerervaringen op Stoutenburg*. Stoutenburg: Franciscaans Milieuproject.

-Gebhard, U. (2003), *Kind und Natur. Die Bedeutung der Natur für die Psychische Entwicklung*. Opladen: Westdeutscher Verlag

-Gebhard, U. (2005), *Natur, Atmosphäre und Erlebnis*. In: Unterbrunner, U. (Hrsg.), *Naturerleben. Neues aus Forschung & Praxis zur Naturerfahrung*. Innsbruck: Studien Verlag

-Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (2004), *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. Den Haag: Gezondheidsraad en RMNO. Zie www.gr.nl/adviezen/ 2004/ Natuur en gezondheid

-Gottlieb, R. (ed) (1996), *This Sacred Earth. Religion, nature, environment*. Routledge : London/ New York

-Hammerskjöld, D. (1983), *Merkstenen*. Haarlem: Gottmer

-Heschel, A.J. (1997), *God zoekt de mens. Een filosofie van het jodendom*. Houten: De Haan/ Unieboek

-Hessel, D. (ed)(1996), *Theology for Earth Community. A Field Guide*. Maryknoll: Orbis Books

-Hessel, D. /R. Radford – Ruether (eds)(2000), *Christianity and Ecology*. Cambridge (MA): Harvard University Press

-Kelchtermans, G. (2001), *Reflectief ervaringsleren voor leerkrachten*. Deurne (Be.): Wolters-Plantyn

-Kellert, S./ E.O. Wilson (eds.)(1993), *The Biophilia Hypothesis*. Washington: Island Press

-Kellert, S.R. (1997), *Kinship to Mastery. Biophilia in Human Evolution and Development*. Washington: Island Press

-Kunneman, H. (2005), *Voorbij het dikke-ik, bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP

-Kruk B. v.d. (2005), *Vogels zien, soms even*. In: *VolZin*, 22 juli 2005

-Lange, F. de (2005), *God, maar dan anders*. In: *Trouw*, 17 sept. 2005

-Lemaire, T. (2002), *Met open zinnen*. Amsterdam: Ambo

-Maas, F.A. (2005). *De bijbel als bron van levenskunSt* In: *Interpretatie. Tijdschrift voor bijbelse theologie*, 13, 19.

-McFague, S. (1997a), *Het lichaam van God. Een ecologische theologie*. Zoetermeer: De Horstink

-McFague, S. (1997b), *Super, Natural Christians. How we should love nature*. London: SCM Press

-Merton, T. (2001), *Een leven lang om geboren te worden. Mediteren met Thomas Merton*. Zoetermeer: Meinema

-Nouwen, H. (1970), *Bidden om het leven. Het contemplatieve leven van Thomas Merton*. Bilthoven: Ambo

-Nussbaum, M. (2000), *Wat liefde weet. Emoties en moreel oordelen*. Amsterdam: Boom

-Nussbaum, M. (2005), *Oplevingen van het denken*. Amsterdam: Ambo

-Palmer, P.J. (1990), *The Active Life. Wisdom for Work, Creativity and Caring*. San Francisco: Harper

-Palmer, P.J. (1998), *Spiritual Formation and Social Change*. In: B. Webb – *Fugitive Faith. Interviews*, Maryknoll: Orbis Books. Samenvatting verkrijgbaar bij Kees Both

-Palmer, P.J. (2005), *Leraar met hart en ziel*. Groningen: Wolters Noordhoff

-Plumwood, V. (2002), *Environmental Culture. The Ecological Crisis of Reason*. London: Routledge

-Roothaan, A. (2005), *Terugkeer van de natuur. De betekenis van natuurevaring voor een nieuwe ethiek*. Kapellen/ Kampen: Klement

-Santmire, H.P. (1985), *The Travail of Nature. The ambiguous ecological promise of christian theology.* Minneapolis, Fortress Press

-Santmire, H.P. (2000), *Nature Reborn. The Ecological and Cosmic Promise of Christian Theology,* Minneapolis, Fortress Press

-Schaeffer, H. (1989), *God uit het duister.* In: *Wending*, jrg.44, nr. 4

-Schouten, M. (2005), *Spiegel van de natuur – Het natuurbeeld in cultuurhistorisch perspectief.* Utrecht: KNNV Uitgeverij

-Schut, M.(ed.) (2002), *Food & Faith – justice, joy and daily bread.* Denver: *Living the Good News*

-Segaar, J., e.a. (1962), *Het bittere raadsel van de goede schepping.* Themnummer *Wending*, juli/augustus

-Smith, R. (1998), *Spirit of Middle Earth: Practical thinking for an instrumental age.* In: Cooper, D.E./ J.A. Palmer (eds.), *Spirit of the Environment. Religion, Value and Environmental Concern.* London: Routledge

-Stuurwold, B. (z.j.), *Maatschappij-analyse. Doet u mee?* Nijkerk: IKVOS

-Tomashow, M. (1995), *Ecological Identity. Becoming a Reflective Environmentalist* Cambridge (MA)/ London: MIT Press

-Tucker, M.E. (2003), *Wordly Wonder. Religions Enter their Ecological Phase.* Chicago: Open Court

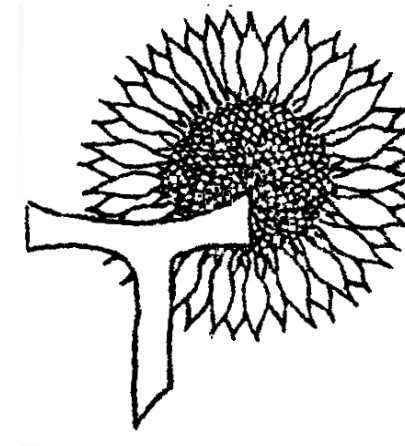
-Veltman, C. (2005), *We moeten af van het dikke-ik.* Interview met Harry Kunneman. In: *VolZin*, 26 augustus 2005

-Weber Nicholson, S. (2002), *The Love of Nature and the End of the World. The unspoken dimensions of environmental concern.* Cambridge (MA): MIT Press

-Weert, M.v.d./ K. v.d. Molen (2005), *Kunstbroedplaats De Weerribben.* Amsterdam: Stichting ReRun Producties

-Wiersinga, H. (2004), *De vitale vragen van Bonnhoeffer.* Zoetermeer: Meinema

-Windle, Ph. (1994), *The Ecology of Grief.* In: *Orion*, Winter 1994.

Colofon:

Deze brochure is een uitgave van de
Stichting Franciscaans Milieuproject,
Stoutenburgerlaan 5, 3835 PB te Stoutenburg.

Tel. 033 494 55 00
e-mail: post@stoutenburg.nl

Overname van teksten toegestaan onder bronvermelding.

De brochure is te bestellen door € 5,- over te maken op giro 7661227 tnv
St. Franciscaans Milieuproject te Stoutenburg o.v.v. 'lezing Both'

De tekst staat ook op www.stoutenburg.nl

Op ditzelfde gironummer zijn ook giften tbv het project van harte welkom